

5. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

5.1. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО НАВЧАННЯ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО» В 5–6 КЛАСІ

5.1.1. ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЗМІСТУ В ІНТЕГРОВАНОМУ КУРСІ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО»

Пометун Олена Іванівна

доктор педагогічних наук, професор

За модельною навчальною програмою (далі – МНП) інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство»¹ для 5–6 класу належить до адаптаційного циклу базової середньої освіти, що визначає його місце в системі шкільної громадянської та історичної освіти і поміж інших навчальних предметів і курсів та закладає основи подальшого вивчення їх у межах освітньої галузі в 7–9 класах.

У п'ятому класі курс має пропедевтичний (вступний) характер, що визначає принципи добору змісту та стилістичні особливості його подачі. Як відомо, під пропедевтикою (від давньогрецького – попередньо навчаю, готую) розуміють скорочений систематизований виклад будь-якої науки, тобто підготовчий, вступний курс у будь-яку науку, що передує їй більш глибокому і детальному вивченню.

Пропедевтичний характер курсу 5 класу визначає принципи добору змісту та стилістичні особливості його подачі відповідно до МНП, розроблення якої пов'язано із переходом до Державного стандарту базової середньої освіти 2020 р. (далі – ДСБСО), а саме:

- історичні події та явища, життєдіяльність людей подані фрагментарно, скорочено;
- основна увага зосереджена на формуванні в учнів початкових уявлень про минуле й сьогодення, елементарних умінь роботи з різноманітними джерелами;
- добір запропонованих історичних фактів, подій, персонажів тощо збалансовано як з погляду співвідношення всесвітньої, національної й регіональної історії, так і полікультурності, багатоперспективності минулого й сьогодення;
- логіка розгортання курсу, як і відібрані сюжети змісту, орієнтовані на розвиток інтересу учнів до курсу й мотивації до його вивчення.

Беручи до уваги вікові особливості пізнавальної діяльності дітей 10–11 років, в учнів мають бути сформовані первинні поняття та уявлення про розвиток, предмет вивчення і суспільну роль

¹ Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Пометун О.І., Ремех Т.О., Малієнко Ю.Б., Мороз П.В.). <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Doslidzhuyemo.istoriyu.susp.5-6-kl.intehr.kurs.Pometun.ta.in.14.07.pdf>

історії як науки і як живої пам'яті про життя людей у минулому. Вони мають також опанувати на початковому рівні (уміти оперувати) значною кількістю історичних понять і термінів. Зрозуміло, що успішність учнів у навчанні історії може бути досягнуто за умови опанування ними вміннями і навичками опрацювання навчального історичного матеріалу, тому саме це є предметом спеціального відпрацювання на уроках курсу. Передбачається також ознайомлення дітей з історичними джерелами різних типів, як писемними, так і візуальними та речовими, а також пам'ятки культури, що формують навколишнє історичне середовище.

Розділи курсу, пропоновані для 5 класу, дають учням змогу послідовно опанувати відповідну інформацію та початкові вміння, ставлення, що формують основу їхньої подальшої громадянської та історичної освіти. Історичний та громадянськознавчий складники тісно переплетені в навчальному матеріалі.

Відповідно до програми, курс складається з п'яти розділів. Зміст першого розділу курсу «Історичний час і простір» містить спочатку поняття про історію як науку, її предмет – історичні події, явища, життя та діяльність історичних діячів, працю вчених-істориків – творців історії. Далі розкриваються і опрацьовуються учнями поняття про час, одиниці вимірювання історичного часу (рік, століття), уявлення про послідовність і тривалість подій у часі (раніше, пізніше, наскільки), співвідношення року і століття. Потім передбачається їхнє знайомство з історичним простором та історичною картою (території і кордони держав, розташування міст, місць битв й ін.). Тут містяться первинні відомості із спеціальних історичних дисциплін: відомості з історичної географії, топоніміки, етнографії й ін.

Другий розділ курсу «Джерела інформації. Історичні джерела» відповідає викликам сучасного інформаційного суспільства, надаючи учням первинні уявлення щодо історичних та суспільствознавчих джерел і початкові вміння роботи з ними. Інтегрований підхід до змісту дає змогу формувати в учнів цілісні уявлення про типи, види, зміст, особливості джерел, якими послуговуються нині всі науки про суспільство.

Якщо перший розділ відповідає на запитання «коли», «де» і «як вивчається», то третій – «що саме вивчається». Третій розділ курсу «Мандрівки у минуле України» ґрунтовніше ознайомлює учнів із предметом історичної науки: історичними подіями, явищами та діяльністю історичних діячів. Щоб продовжити формування у дітей хронологічно-просторових та інформаційно-пошукових уявлень і вмінь, кожна із названих сфер розкривається на матеріалі української історії в хронологічній послідовності та на прикладах історії різних регіонів України. Так, у третьому розділі висвітлюються такі теми:

- Русь-Україна і Галицько-Волинська держава. Княгиня Ольга, король Данило.
- Українське козацтво у битвах і походах. Петро Конашевич-Сагайдачний.
- Українська революція 1917–1920 рр. Михайло Грушевський. Євген Петрушевич.
- Голодомор в пам'ятниках України і світу.
- Україна в роки Другої світової війни (1939–1945).
- Утворення держави Україна. Віхи становлення української державності. В'ячеслав Чорновіл.

Захист української державності.

Матеріал розділу, що охоплює основні віхи української історії, яскраві епізоди і діяльність видатних постатей, уперше розгортає перед учнями ретроспективу минулого нашої Батьківщини і дає змогу створити в них первинні уявлення як про деякі основні події й постаті вітчизняної історії, так і про їхнє значення. Дослідження цих подій породжує в учнів почуття свого колективного минулого, розуміння того, що події минулого зробили українців тим народом, яким ми є. Це сприяє розвитку в них емпатії, гордості за українську націю, патріотизму через вивчення історичного досвіду предків, сприяє формуванню української національної та громадянської ідентичностей, що є вкрай важливим нині. Кожний із названих вище історичних сюжетів є окремим фрагментом, окремою історією: про свободу та рівність, несправедливість і боротьбу, втрати та досягнення, а

також мужність і триумф. Через ці різноманітні історії учні починають розбудовувати особисті цінності, які керують їхнім підходом до життя та стосунків з іншими.

У кожній із названих тем також послідовно розкривається і роль людини в історії: окремих історичних осіб, груп людей і народів. Розділ завершує навчальний проєкт, який сприяє усвідомленню учнями свого власного місця в історіях своїх сімей, громад і нації.

Розділ 4 «Історія навколо нас» має на меті виокремити деякі важливі соціально-економічні та соціокультурні явища суспільного життя й показати, як вони в історії виникли, як розвивались, якими є зараз і якими можуть постати в майбутньому, тобто акцентувати увагу учнів на змінах як постійному явищі в житті людства. Матеріал розділу зосереджений також на багатоаспектності суспільного життя, де співіснують економіка і культура, релігія і освіта, подорожі, відкриття, реформи, винаходи науки і техніки, господарське життя, побут і традиції різних верств населення тощо.

Розділ 5 «Розмаїття України» представляє етнічне, релігійне, культурне та інше розмаїття України і світу в минулому і сьогоденні та співіснування різних культур. Ця ідея розкривається через знайомство учнів із видатними культурно-духовними історичними пам'яткам України, серед яких Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Генуезька та Кам'янець-Подільська фортеці, Бахчисарайський та Маріїнський палади, «Софіївка» в Умані і заповідник «Качанівка» на Чернігівщині та ін. Одночасно матеріал розділу передбачає опанування учнями відповідною системою первинних культурно-історичних понять, серед яких: храми, святі місця, замки, фортеці, палади, заповідники, парки і сади. Як і у попередніх розділах, опрацювання навчального матеріалу має продовжувати формування хронологічних, просторових, логічних, інформаційних та аксіологічних знань і умінь учнів.

У шостому класі продовжується і поглиблюється опрацювання учнями основних понять освітньої галузі, що створюють цілісну картину буття людського суспільства в минулому і сучасності. Історичну частину курсу складає матеріал з історії стародавнього світу, важливий для формування основ розуміння історії людства, ціннісних орієнтацій, особистісних переконань, а в ширшому значенні – основ загальної культури здобувачів освіти. Задля посилення наступності у викладі матеріалу, послідовного розкриття концептуальних положень та внутрішніх логічних зв'язків у програмі використовується нова послідовність/система викладу навчального матеріалу на основі проблемно-тематичного принципу.

Матеріал викладено за послідовністю зміни в історичному процесі основних цивілізацій Стародавнього світу. Авторами програми відібрано для розгляду ті цивілізації, які, з одного боку як найяскравіше презентують основні тогочасні досягнення людства в різних сферах, з іншого – відрізняються між собою особливостями способу життя людей і суспільних відносин. Це, зокрема, Єгипет, Вавилон, Фінікія, Китай, Індія, Греція, Рим. Як і в 5 класі, історичний процес подано через безперервні поступові зміни в житті людини і суспільства, що обумовлені різноманітними чинниками. Це дає змогу постійно тримати у полі зору учнів зв'язок минулого і сьогодення. В усіх періодах історії Стародавнього світу також представлено Україну в контексті розвитку всесвітнього історичного процесу та змін, які відбувались на історичних теренах нашої держави.

Проблемно-тематичний підхід дає змогу розглядати названі цивілізації за одним планом/підходом, який передбачає дослідження учнями таких питань:

- Взаємодія людини і природи. Спосіб життя населення. Сталий розвиток для сьогодення і майбутнього.
- Організація життя суспільства. Спільноти. Відносини в суспільстві.
- Держава, влада, право і закон в минулому і сьогоденні.
- Духовний світ людини. Культура.

Цей підхід відкриває широкі можливості не лише для інтеграції історичного і громадянсько-нашого змісту, а й для організації різноманітної дослідницької діяльності учнів, зокрема на вищих

рівнях мисленнєвої діяльності (за таксономією Б. Блума та ін.): порівняння, аналізу, узагальнення, створення тощо. Послідовне опанування основних понять, пов'язаних із розвитком і зміною цивілізацій в історії людства, уможлиблює поступове ускладнення навчального матеріалу, деталізацію подій і явищ, більш глибоке розуміння учнями зв'язків між ними: причинно-наслідкових, хронологічних, просторових і тенденцій суспільного розвитку.

Досягнення учнями планованих МНП результатів опанування курсу забезпечує достатній рівень знань і вмінь з історії та сприятиме їхньому легкому переходу до предметного навчання історії в 7–9 класах та профільній школі.

5.1.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОДАННЯ ГРОМАДЯНОЗНАВЧОГО ЗМІСТУ

У МОДЕЛЬНІЙ НАВЧАЛЬНІЙ ПРОГРАМІ Й ПІДРУЧНИКАХ

«ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО.

5–6 КЛАСИ (ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС)»

Ремех Тетяна Олексіївна

кандидат педагогічних наук, старший дослідник

Розглянемо особливості подання громадянознавчого змісту в МНП курсу «Досліджуємо історію і суспільство для 5–6 класу закладів загальної середньої освіти (автори О.І. Пометун, Т.О. Ремех, Ю.Б. Малієнко, П.В. Мороз). Назва та зміст МНП вказує, що це інтегрований курс, а програмі положення свідчить, що курс інтегрує історію України, всесвітню історію та громадянську освіту.

У МНП зазначено пріоритетні психолого-дидактичні характеристики інтегрованого курсу та особливості освітнього процесу, врахування яких дає змогу досягти обов'язкових загальних і конкретних результатів навчання учнів. Серед цих пріоритетів такі: «побудова змісту на основі міжпредметної, внутрішньогалузевої і міжгалузевої інтеграції; розкриття, конкретизація громадянознавчого змісту програми на прикладах конкретного історичного матеріалу, що не лише збагачує та урізноманітнює матеріал, а й дає змогу учню цілісно подивитись на людину і суспільство у послідовному розвитку – в минулому, сьогодні і майбутньому; інтеграція як основа досягнення очікуваних результатів відбувається не лише через зміст, а й види діяльності учнів» та ін.

Підкреслимо, що підходи до реалізації вказаних вище положень різняться в 5 та 6 класі. При цьому спільним є те, що інтеграція відбувається навколо наскрізних для історії і громадянської освіти понять і вмінь.

У 5 класі, де курс має пропедевтичний (вступний) характер, історичний та громадянознавчий складники тісно переплетені у навчальному матеріалі, а включені у зміст програми історичні події, персонажі, громадянознавчі поняття тощо збалансовані як з погляду загальної/регіональної історії та сучасного життя суспільства, так і полікультурності, багатоперспективності минулого й сьогодення.

Означені програмові положення знайшли своє відображення в підручнику інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу (автори: О.І. Пометун, Ю.Б. Малієнко, Т.О. Ремех), створеного за названою вище МНП. Зі змісту та методичного апарата підручника видно, що громадянознавчі знання включені в зміст тем двома основними способами (таблиця 1).

**Громадянознавчі знання в змісті підручника
«Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу**

Спосіб інтеграції	Приклади тем (параграфів)	Питання теми
«вкраплення» громадянознавчих понять і сюжетів в теми історичного змісту	§ 4. Як пов'язані історія і простір	1. Яким є простір життєдіяльності людини. 2. Що розуміють під простором у географії та історії. 3. Як пов'язані людина і довкілля
	§ 21. Як змінювалися село і місто від минулого до тепер	1. Як жили мешканці села в минулому. 2. Як жили люди в містах. 3. Як розвиваються сучасні села і міста
комбінування в темах історичних та громадянознавчих знань (понять) і вмій (змішаний зміст)	§ 1. Як люди живуть у спільнотах і суспільстві	1. Чому кожна людина неповторна особистість. 2. Що об'єднує людей у спільноти і суспільство
	§ 19. Коли і як утворилася сучасна Українська держава	1. Що таке незалежність держави. 2. Як розпочалась історія суверенної України. 3. Як громадяни шанують державну незалежність нашої держави

Так само інтегрованими є й підходи до формування вмій учнів. Наприклад, уміння учня працювати з інформацією є наскрізним, а от уміння відрізнити факт від думки належить до громадянознавчих, адже в історії учні мають уміти відрізнити факт від інтерпретації. Наскрізне вміння формується/ розвивається змістом усього курсу, тоді як історичні та громадянознавчі вміння передбачають застосування спеціальних пізнавальних завдань і запитань при опануванні учнями відповідною темою.

На відміну від пропедевтичного змісту програми 5 класу, історичний контекст курсу 6 класу складає історія Стародавнього світу, яка, на думку авторів, «важлива для формування в учнів основ розуміння історії людства, ціннісних орієнтацій, особистісних переконань, у ширшому значенні – основ загальної культури». На матеріалі історії Стародавнього світу учні поглиблюють і вдосконалюють закладені в 5 класі наскрізні навички і компетентності через перенесення їх у більш складний історичний контекст.

Громадянознавчий складник у 6 класі уведений у зміст двома названими вище способами, а також інтегрований у матеріал кожної теми через: розкриття зв'язків минулого і сучасності на прикладах зміни найважливіших явищ і процесів суспільного життя (становлення людських спільнот, держави, права, демократії, прав людини, інституту громадянства, органів влади тощо); окремий розділ V програми «Людина у довкіллі, суспільстві, державі в минулому і тепер», що підсумовує вивчення учнями інтегрованого курсу адаптаційного циклу, в якому превалює громадянознавчий зміст, а історичні поняття та окремі сюжети введені точково. Зміст цього розділу визначає змістове наповнення тем відповідного розділу підручника інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу (автори: О.І. Пометун, Т.О. Ремех), створеного за названою вище МНП (таблиця 2).

Таблиця 2

**Громадянознавчий зміст у програмі та підручнику
«Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу**

Програма	Підручник
Розділ V. Людина у довкіллі, суспільстві, державі в минулому і тепер	Розділ 5. Людина в природі, суспільстві, громаді, державі
Вплив людини на довкілля в минулому і тепер Сталий розвиток – від ідеї до повсякдення. Глобальні цілі і поведінка людини	§ 44–45. Як співіснують людина і природа від минулого дотепер 1. Як природа впливає на життя людини й суспільства. 2. Яким є вплив людини на довкілля в минулому й тепер. 3. Чому сталий розвиток важливий сьогодні і в майбутньому. 4. Що таке Глобальні цілі сталого розвитку ООН
Спільнота, громада в минулому і тепер. Самоврядування. Громадські ініціативи	§ 46. Яка роль громади в житті людей і суспільства 1. Чому громада важлива для людини в минулому й тепер. 2. Що таке територіальна громада і місцеве самоврядування. 3. Навіщо потрібні громадянські ініціативи
Шкільна спільнота. Правила та процедури освітнього закладу. Академічна доброчесність	§ 47. Як живе шкільна спільнота 1. Що розуміємо під шкільною спільнотою. 2. Які правила і процедури існують у школі. 3. Для чого потрібна академічна доброчесність
Становлення прав людини. Права людини як загальнолюдська цінність. Забезпечення прав дитини. Правові способи захисту прав людини і прав дитини	§ 48–49. Чому права людини є цінністю 1. Як відбувалося становлення прав людини. 2. Чому права людини вважають загальнолюдською цінністю. 3. Як у світі забезпечують права дитини. 4. Як захистити права людини і права дитини
Толерантність. Подолання дискримінації в минулому і тепер. Прояви мови ворожнечі	§ 50. Як живе різноманітне суспільство 1. Чому важливо виявляти толерантність. 2. Які прояви дискримінації в минулому й тепер. 3. У чому загроза мови ворожнечі

Інструментом формування громадянознавчих знань і вмінь у 6 класі визначаємо спеціальні пізнавальні завдання та запитання. Наведемо приклади таких завдань/запитань, вміщених у відповідних темах (параграфів) підручника «Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу (автори: О.І. Пометун, Т.О. Ремех):

- Що означає вислів «Людина – істота соціальна»?
- Чому люди утворюють громади? Як об'єднувались люди в минулому, а як – нині? Що розуміємо під громадянською ініціативою? Чому це важливо для демократії в Україні?
- Спільнокореневими до слова «громада» є слова громадянин, громадський, громадянський. Утвори з кожним із цих слів речення та запиши їх.
- Дізнайся про громадянські ініціативи у твоєму регіоні. Як за допомогою таких ініціатив громадяни впливають на владу?
- Що таке академічна доброчесність? Де та як у школі слід її дотримуватися?

- Що таке права людини? Якими вони були в минулому, а якими є нині?
- Чи є рівність тотожністю або однаковістю людей? Поясни.
- Яке значення в захисті прав людини відіграє власна обізнаність людини?
- Як толерантність пов'язана з повагою до гідності людини?
- Упізнай за наведеними зображеннями соціальні мережі або відеохостинг. Чому, на твою думку, ці соціальні медіа мають вимоги щодо мови ворожнечі й повинні видаляти контент (зміст), що порушує ці правила? Як виявити мову ворожнечі?

Формування громадянсько-назавчих знань і вмінь учнів засобами курсу «Досліджуємо історію і суспільство» (5–6 клас) потребує, окрім спеціальних пізнавальних завдань і запитань, їхнього залучення до відповідних видів навчальної діяльності (приміром, обговорення суспільно значимих питань, інтерв'ювання, проведення соціологічних досліджень, реалізації соціальних проєктів тощо).

5.1.3. МЕТОДИКА РОБОТИ З ПІДРУЧНИКАМИ

В ІНТЕГРОВАНОМУ КУРСІ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО»

Пометун Олена Іванівна

доктор педагогічних наук, професор

Для зручності користування обидва підручники курсу для 5 і 6 класу побудовані на одних і тих самих концептуальних і методологічних засадах і за одною методичною моделлю. Концепція інтегрованого підручника як важливого засобу навчання здобувачів освіти виходить з того, що навчальна книга має максимально забезпечити можливості їхньої самостійної роботи як на уроці, так і вдома. Матеріал підручника розподілений на розділи у відповідності до МНП. Кожен із розділів складається з параграфів «уроків», параграфи з пунктів. Із метою активізувати пізнавальний інтерес учнів, усі назви параграфів і пунктів сформульовано у вигляді запитань, що відбивають основну ідею, думку відповідного тексту.

Кожен параграф є цілісною системою компонентів змісту, що забезпечують розв'язання завдань конкретного уроку, та орієнтовані на активну діяльність учня і можуть бути реально за-своєні всіма учнями на кожному уроці. У підручнику поєднано основний (інформаційний) текст, візуальний ряд, включаючи поліграфічний дизайн, та методичну складову для опрацювання здобувачами освіти і вчителем кожної теми та розділу в цілому.

Інформаційна функція підручника забезпечена наявністю у параграфах спеціального авторського тексту (де розкриваються основні ідеї і поняття теми). При цьому розмір такого авторського тексту в параграфі не перевищує 700–900 слів (кожен пункт складається з 3–4 абзаців). Очевидно, що частина навчальної інформації подається у цьому випадку за рахунок додаткових текстових елементів (документів, літературних творів тощо, пов'язаних з темою уроку, пояснювальних текстів, наприклад до ілюстрацій) і позатекстових елементів, які доповнюють, конкретизують, ілюструють авторський текст. Цей стислий текст учні мають навчитись читати глибоко і осмислено, структурувати його (виділяти головне, окремі епізоди, складати план), формулювати запитання до нього. Позатекстові елементи представлені як фотографії, малюнки, схеми, та інфографіку. У навчальній книзі вони відіграють роль самостійного джерела знань та досліджень учнів і супроводжуються відповідними завданнями та інструкціями.

Очевидно, що кожен з елементів методичного апарату працює через постановку перед учнями пізнавальних завдань різного дидактичного спрямування, що орієнтовані на їхні види

діяльності, зазначені в МНП, і складають певну систему. У підручниках «Досліджуємо історію і суспільство» завдання розподілені за такими групами:

1. Завдання, що актуалізують наявні знання, життєвий досвід і уявлення учнів про суспільне життя, розташовані перед початком вивчення нової теми – на початку кожного з параграфів.

2. Дослідницькі запитання й завдання, які спираються на наявні в учнів знання, уявлення й уміння. Вони дозволяють мотивувати учнів і окреслити перспективу їх розширення/вдосконалення на цьому уроці, відштовхуючись від рівня найближчого розвитку дітей. У таких завданнях учням пропонується висловити припущення, пошукати версії, обговорити думки. Після виконання цього завдання, навіть якщо учні помилились, вони опануватимуть інформацію за допомогою тексту книги. Проте їхня увага вже буде сконцентрована на пошуку правильних відповідей або порівнянні своїх думок з авторами підручника. Звертаємо увагу, що такі завдання також передують викладу нової теми і розташовані на початку кожного з параграфів.

3. Завдання для опрацювання тексту, вміщені перед кожним пунктом параграфа на початку тексту (адже учні мають розуміти, навіщо вони опрацьовують той чи інший текст і яким має бути результат). Серед них є окремі завдання на розмірковування й більш складні проблемні завдання. Варто розуміти, що завдання для усвідомлення смислу авторського тексту потрібно поставити перед учнями до початку його опрацювання. Під час читання авторського тексту (чи розповіді вчителя, що може його замінювати) варто звертати увагу на розтлумачені основні поняття, іноді фрагменти документів і обов'язково ілюстрації, що пов'язані з темою уроку, та завдання на опрацювання цих ілюстрацій документів. Основним способом опрацювання авторського тексту є коментоване читання його учнями вголос по черзі й виконання завдань до тексту після читання (5 клас), читання в парах, самостійне читання, коментоване читання (6 клас).

4. Завдання на розвиток критичного мислення учнів (подаються через завдання «запитайте», «доведіть», «порівняйте», «висловіть власну думку», аргументуйте», «висловіть припущення», «складіть», «створіть і поясніть»).

5. Завдання на осмислення нового матеріалу, вміщені всередині тексту пункту. Частіше за все вони супроводжують документи та ілюстрації у підручниках.

6. Завдання для повторення і узагальнення результатів уроку наприкінці параграфа, серед яких більш прості – репродуктивні завдання і більш складні – перетворюючі та творчо-пошукові подані різним шрифтом.

Окремим інноваційним складником системи завдань у підручниках для 5 і 6 класу є завдання, що вміщені під QR-кодом і складають зміст спеціального електронного зошита. Вони допоможуть вчителю урізноманітнити урок, особливо в умовах дистанційного навчання. Використовувати ці завдання варто для доповнення етапу осмислення нового матеріалу, домашніх завдань тощо. В іншому електронному зошиті під окремим QR-кодом містяться спеціальні рефлексивні завдання, які дають учителю змогу організувати підсумкову частину уроку з курсу.

В окремому електронному зошиті для учнів 6 класу подані практичні заняття (сукупність завдань і інструкцій) для поглиблення, на розсуд учителя, змісту кожного з розділів, та опис проєктної діяльності, що передбачається наприкінці розділів.

Важливо зазначити, що за типологією в системі завдань підручника вчитель може знайти завдання різного рівня, що допоможуть йому визначити рівень опанування матеріалу учнями й оцінити їх. Низькому та середньому рівням відповідають репродуктивні завдання, що вимагають правильного відтворення засвоєних знань. Вони подані інколи (якщо мова йде про складні для сприйняття учнів поняття чи події) перед текстами в параграфі і наприкінці параграфа (перші 3–4 завдання чи запитання). Достатньому та високому рівню відповідають пошукові, дослідницькі завдання, коли учні мають під керівництвом вчителя або самостійно виявити нові ознаки засвоєного поняття або «здобути» (самостійно/колективно) нові знання та ідеї/висновки на основі раніше набутих в ситуації навчального ускладнення. Такі завдання можна знайти перед текста-

ми або в тексті пунктів параграфа. Наголосимо, що завдання практичні, які потребують доцільного вправного застосування набутих компетентностей (в основному під час практичних занять чи виконання проєктів, творчих домашніх завдань) однозначно належать до високого рівня навчальних досягнень.

Велика кількість завдань дає змогу кожному вчителю організувати навчання учнів відповідно до вимог МНП, їхніх індивідуальних особливостей та рівня класу. Виконання завдань передбачає диференціацію з урахуванням різного рівня розвитку дітей (із кількох запропонованих вони можуть вибрати або простіший, або складніший варіант). Завдання для учнів також передбачають оптимальне поєднання різних форм навчання: індивідуальної, парної, групової та колективної, що зазначено в інструкціях до виконання завдань. Це є дуже важливим у контексті формування ключових – соціальної та громадянської – компетентностей учнів.

Авторками також звернено увагу на методичну доцільність ілюстративного матеріалу. У підручниках він складається з кількох частин:

- піктограми, які є показниками повторюваних рубрик, що орієнтують учнів на певний вид навчальної діяльності, – вони позначають завдання на початку параграфа, у тексті, домашнє завдання тощо;
- малюнки на історичні або суспільствознавчі теми, які дають змогу учням застосовувати наочне мислення при аналізі запропонованої ситуації;
- документальні фотографії чи ілюстрації картин, що відображають події минулого та сьогодення. В окремих параграфах, там, де це доцільно, подано збільшені фрагменти фотографій або зображень пам'яток минулого чи схематичні рисунки, що узагальнюють зображення і забезпечують можливість їх аналізу учнями;
- історичні, політичні й географічні карти, адаптовані до вікових особливостей учнів, що розвивають їхню просторову компетентність;
- таблиці, схеми, асоціативні кульки/кущі тощо;
- інфографіка, що нині є важливим візуальним джерелом інформації і подає її у комплексному вигляді з використанням слів, цифр, малюнків та кольорів;
- звороти обкладинки, що орієнтують учня на певний зміст та підвищують його зацікавленість курсом та мотивацію навчання.

Уроки, що проводитимуться за параграфами підручника, спираючись на його методичний апарат, відтворюватимуть таку методику і структуру:

Вступна частина: виконання завдання, що починає параграф і відображає основну проблему (питання), якій присвячено урок; оголошення теми, і завдань уроку.

Основна частина: опрацювання смислових частин параграфа – пунктів (їх, як правило, 2–3). Вони мають назви у вигляді запитань, на які відповідає зміст пункту. Їх опрацювання відбувається через виконання загальних завдань на осмислення тексту (вміщені перед текстом) і завдань на осмислення змісту матеріалу (всередині тексту).

Заклучна частина: наприкінці параграфа є завдання і запитання, за якими вчитель і самі учні можуть перевірити, чи досягли вони очікуваних результатів, а також виконати завдання з рефлексії, само та взаємооцінювання. Ці запитання і завдання розраховані на репродуктивний і пошуковий рівні пізнавальної діяльності учнів.

Завершується кожен параграф декількома варіантами домашнього завдання переважно творчого характеру, але різного рівня складності, з яких учитель (учні за бажанням) можуть обирати свій.

5.1.4. ОРІЄНТАЦІЯ ПІДРУЧНИКІВ ІЗ КУРСУ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО»

НА ДОСЯГНЕННЯ ОБОВ'ЯЗКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДЕРЖАВНОГО СТАНДАРТУ
БАЗОВОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВИТИ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ**Гупан Нестор Миколайович**

доктор педагогічних наук, професор

Уперелік обов'язкових результатів навчання громадянської та історичної освітньої галузі ДСБСО внесено розвиток історико-хронологічного мислення, умінь учнів орієнтуватись у історичному часі, виявляти зміни і тяглість в житті суспільства. Автори МНП орієнтували зміст програми на поступове досягнення учнями цього результату. Підручники з інтегрованого курсу для 5 і 6 класу також мають потенціал для розв'язання цього завдання. Проілюструємо це аналізом цього потенціалу.

У ДСБСО цей результат конкретизовано через низку умінь здобувачів освіти конкретного класу. Серед таких хронологічних умінь для учнів 5–6 класу перелічені:

- пояснення, як відбувається відлік часу в історії;
- демонстрація знання перебігу подій у часі, локалізація подій у часі; встановлення віддаленості та тривалості подій;
- співвідношення з вивченим періодом (епохою) відомих історичних подій та осіб, визначення сфер суспільного життя, які зазнавали змін.

Найнижчим щаблем в ієрархії означених хронологічних умінь вважаємо вміння рахувати роки в історії, тобто встановлювати події за датами або дати за подіями; співвідносити події (або дати) зі століттям (або тисячоліттям), його початком (чи половиною) та кінцем; встановлювати тривалість події, віддаленість її від сьогодення. Розвиток цього вміння пов'язаний із розв'язанням дітьми численних хронологічних задач, що є в підручниках «Досліджуємо історію і суспільство» як у 5, так і в 6 класі.

Розвиток уміння встановлювати хронологічну послідовність подій, явищ, процесів часто пов'язується з виробленням та удосконаленням навичок учнів виконувати відповідні дії на схематичній лінії часу, де позначаються події, котрі відбулися раніше або пізніше. Лінія часу розширює можливості вчителя у формуванні в учнів уявлення про лінійність, незворотність часу, різні його відрізки (століття, тисячоліття, ера). Цей графічний образ ілюструє поняття послідовності, тривалості історичних подій, явищ, процесів. Послугуючись лінією часу, здобувачі освіти навчаються виконувати різноманітні пізнавальні завдання, пов'язані з хронологією. Незамінною лінією часу є для формування уявлень учнів про особливості відліку часу до нашої ери і нашої ери.

Наприклад, у підручнику з курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу учням пропонують таке завдання: «Назви століття позначені на лінії часу подій. Які є особливості відліку часу на відрізок до Різдва Христового?. Познач на лінії часу події пов'язані з історією твоєї школи».

У 6 класі робота з лінією часу продовжується, і учням пропонують більш складні хронологічні завдання з урахуванням набутих ними історичних знань. Зокрема, в підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу пропонується: «Накресли лінію часу і познач на ній дати: XVIII ст. до нашої ери – перші Олімпійські ігри в Греції; X ст. – правління княгині Ольги в Русі–Україні; I ст. до н. е. – прийняття юліанського календаря в Давньому Римі; XV ст. – виникнення козацтва в Україні; II тис. до н. е. – будівництво єгипетських пірамід».

Окрім прийомів роботи з лінією часу, вчителі історії активно послуговуються хронологічними і синхроністичними таблицями як засобом наочності та способом письмової фіксації послідовності

історичних подій, явищ, процесів. Зокрема хронологічні таблиці використовують для формування уявлень учнів про послідовність і тривалість подій, осмислення та систематизацію набутих знань, пов'язаних із датами й історичним часом. Складання синхроністичних таблиць сприяє логічному повторенню дат і подій, оскільки дає змогу порівнювати їх, аналізувати однорідні події за часом. Така робота учнів створює умови для з'ясування закономірностей та особливостей історичного розвитку різних регіонів однієї країни або кількох держав. Такі таблиці в заповненому вигляді використовують для формування в учнів цілісного уявлення про зв'язки між послідовністю подій/явищ, їх важливими ознаками і поступовою зміною цих ознак. Як додаткові або домашні завдання учням пропонується заповнювати такі таблиці самостійно (6 клас).

Підручники з курсу орієнтують учнів на послідовне ускладнення хронологічних умінь: якщо у 5 класі їм пропонується визначити послідовність, синхронність і тяглість низки пов'язаних подій, то в 6 класі йдеться вже про вміння встановлювати послідовність історичних подій у межах цілого розділу, орієнтуватися у синхронності подій та явищ в низці країн. Спочатку учні вчать синхронізувати зв'язки між окремими подіями і явищами, потім між схожими подіями, явищами і процесами в одній чи кількох країнах у межах конкретних хронологічних рамок і часових координат. Це сприятиме розвитку їхнього вміння формулювати висновки щодо особливих/загальних рис подій і явищ минулого.

Нарешті достатньо складним умінням, яке починає формуватись у курсі «Досліджуємо історію і суспільство» в 5 класі, а в 6 класі поступово вдосконалюється, – це встановлювати співвідношення з вивченим періодом (епохою) відомих історичних подій. У 5 класі вперше вводиться поняття історичний період і подається періодизація світової історії, а у 6 йде послідовна робота над формуванням початкового рівня вміння використовувати періодизацію для «діагностування» синхронних подій, з'ясування їх подібності й відмінності, а також усвідомлення поступовості всесвітнього історичного процесу.

Розвиток історико-хронологічного мислення учнів на уроках курсу «Досліджуємо історію і суспільство» базується на застосуванні зорових опор – візуальних джерел, що важливо для дітей 10–12 років, серед яких у підручниках використовуються: образне позначення дати або певного історичного часу, відповідно підібраний ілюстративний матеріал (репродукції картин, фотографії), фрагменти літературних творів та інших оповідних джерел, що викликають в учнів яскраві зорові/слухові асоціації, пов'язані з конкретною подією.

Очевидно, що курс «Досліджуємо історію і суспільство» належить до адаптаційного циклу і закладає лише основи історичних знань, уявлень і умінь учнів. Проте передбачена в курсі системна робота з хронологією закладає підвалини для розвитку в учнів здатності аналізувати, синтезувати, узагальнювати на історичному матеріалі, відслідковуючи зв'язки й тенденції історичного процесу. Водночас варто зауважити, що плануючи роботу вчителя з формування в учнів історико-хронологічного мислення не можна зводити її до механічного запам'ятовування ними окремих дат. Така діяльність повинна супроводжуватися поясненням послідовності та причинності подій, явищ, процесів, їх наукової періодизації та історичної закономірності. Адже пріоритетності в опрацюванні хронології має набувати осмислене ставлення до процесу навчання історії.

Щодо формування просторового мислення учнів, то цей результат у ДСБСО також конкретизовано через низку умінь:

- використовувати карту як джерело інформації;
- визначати географічне розташування відповідних/указаних природних і соціальних об'єктів;
- пояснювати, як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей;
- виявляти вплив діяльності людини на навколишнє середовище;
- пояснювати, що таке громадський простір та його значення для суспільства.

Найпростішим серед названих умінь учнів є «визначати географічне розташування відповідних/указаних природних і соціальних об'єктів». Розвиток цього вміння успішно здійснюється у про-

цесі розв'язання учнями численних завдань, запропонованих у підручниках «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 та 6 класу. Це вміння методисти вважають базовим, оскільки воно є основою просторової компетентності учнів, що забезпечує розуміння простору в якості середовища історичного процесу.

У 5 класі щораз, коли мова йде про конкретні історичні факти – діяльність історичної особи, існування держави або розгортання подій, розташування пам'яток – учням пропонується знайти і показати їх на карті. Причому необхідно не лише показати, а й визначити орієнтацію об'єкту відносно сторін світу (географічне положення). Важливим у цьому випадку є правильний показ географічного об'єкту (крапка, лінія тощо). Наприкінці 5 класу ці вміння ускладнюються до того, що учень вміє прокладати уявні маршрути, визначає відстані тощо. Наприклад, такі уміння перевіряються у підсумковій грі до курсу.

У 6 класі це вміння вже має бути сформовано і використовується учнями як складник опанування історико-географічного простору розвитку різних цивілізацій.

Із розвитком цього уміння тісно пов'язане вміння учнів «використовувати карту як джерело інформації», що в ДСБСО представлено сукупністю навчальних операцій учня, який: виокремлює основні елементи карти та пояснює їх значення, зіставляє картографічну інформацію різних історичних періодів; співвідносить дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки тощо); розрізняє відносно сталі та змінні об'єкти карти.

Сформованість указанного складного вміння дає дітям можливість використовувати історичні карти як різновид наочності, що є умовно-графічним просторовим зображенням історичних об'єктів та фактів і ґрунтується на відомостях історичної географії. Робота над його розвитком починається на спеціальному уроці в 5 класі присвяченому тому, що таке карта, які бувають карти, що таке легенда карти та ін. Далі на багатьох уроках курсу учні виконують завдання на застосування отриманих знань і вироблення відповідних умінь. Вони краще запам'ятовують зоровий образ території держави, території розвитку цивілізації, відображеної на карті (її розташування, природні умови, лінію кордонів, кольори різних регіонів або земель), на який накладаються багатоаспектні пласти інформації. Згодом історична карта стає для учнів ефективним засобом формування просторових уявлень, історико-географічних знань, сприяє розумінню й аналізу історичних подій, явищ, процесів, розкриттю причинно-наслідкових зв'язків, узагальненню фактів. Наприклад, у 6 класі учні вже виконують дослідницькі картографічні завдання на кшталт: «Прочитай дати, наведені на карті, та визнач, де люди розселились раніше. Який це континент? Що ти про нього знаєш? Зроби припущення, чому первісна людина заселяла ці території. Простеж, які території людина освоювала поступово. Назви кожну з них».

Навчальна операція із розрізнення відносно сталих та змінних об'єктів карти є основою для послуговування учнями картою для визначення динаміки минулих подій, явищ, процесів та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, зумовленими просторовим положенням, з'ясуванням їх тенденцій і закономірностей. Варіанти завдань для опанування нею учнями можемо побачити у підручнику для 6 класу, зокрема пропонуючи учням подумати й дати відповіді на запитання: «Які явища відображає карта? Де виникло християнство? Знайди місця розташування громад християн у I–II ст. Який процес у III–V ст. відображає карта? В якому столітті значно прискорилось поширення християнства? Як ти думаєш, чому?».

Важливим умінням учнів за ДСБСО є пояснювати, як географічне положення впливає на спосіб життя і світогляд людей. Воно передбачає використання карти для встановлення зв'язків між географічним розташуванням земель, регіону, держави та їх природними умовами й історичними подіями, явищами, процесами. Уже п'ятикласникам автори навчальної книги радять обговорити у класі: «Як пов'язана місцевість, де живе людина і спосіб її життя? Як життя людей у минулому залежать від місцевості у якій вони проживають? Поясніть чим відрізняється географічний та історичний простори». Зазвичай такі завдання супроводжуються різноманітними ілюстраціями та

схемами. Наприклад, подана репродукція давньоєгипетського розпису, де учні бачать, як людина обробляла поле під пекучим сонцем і у що була одягнута, а поруч малюнок історичної реконструкції сім'ї стародавніх германців, озброєних і вдягнутих відповідно до їхнього клімату. У підручнику для 6 класу учням, наприклад, пропонується завдання: «Знайди на карті стоянки первісних людей. У яких регіонах України вони розташовані? Як особливості географічного розташування впливали на життя цих людей?».

Таке вміння теж передбачає використання карти для характеристик і порівняння економічного, політичного, соціального розвитку земель, регіонів, країн у відповідні історичні періоди, оцінки масштабності подій, явищ, процесів, з'ясування причин територіальних переподілів держав та їх наслідків для суспільства. Розгляд кожної з цивілізацій у 6 класі починається з аналізу карти для встановлення її територіального положення, особливостей клімату і природних умов, їхнього впливу на спосіб життя людей. Від теми до теми ступінь самостійності учнів у виконанні таких завдань збільшується, а завдання ускладнюються. Наприкінці 6 класу бачимо в підручнику навіть завдання досить високого рівня. Так у темі «Римська імперія у III–IV ст.», де учням пропонується обговорити в класі наростаючу на той час регіональну кризу, перед ними ставиться, зокрема, й завдання, використовуючи карту, дослідити: «Як масштаби території Римської імперії впливали на її внутрішню і зовнішню політику? Які кризові наслідки це мало для держави?».

Новим у низці просторових умінь учнів є «пояснювати, що таке громадський простір та його значення для суспільства». У підручнику для 5 класу вперше вводиться поняття «громадський простір» із зіставленням його з поняттям «особистий простір людини». Далі на деяких уроках діти обговорюють характеристики громадських просторів сучасності. У 6 класі учні систематично звертаються до поняття «громадський простір», порівнюють влаштування цих просторів у різних цивілізаціях і зв'язок цього явища із способом життя представників цієї цивілізації. Наприкінці 6 класу вони знов повертаються вже з новими знаннями до аналізу сучасних громадських просторів.

Отже, запорукою розвитку географічно-просторових уявлень учнів є систематичність цієї роботи на уроках. Для цього підручники курсу для 5 і 6 класів створюють всі можливості, адже необхідні карти і картосхеми вміщені безпосередньо в підручниках і супроводжуються необхідними інструкціями і завданнями для учнів.

5.1.5. ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

В ІНТЕГРОВАНОМУ КУРСІ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО»

Серова Галина Володимирівна

кандидат педагогічних наук

С талий розвиток як модель людського розвитку передбачає значні зрушення в екологічній, економічній та соціальній сферах життя суспільства, спрямовані на такий спосіб задоволення потреб кожної людини і людства в цілому, який забезпечує сталість природних систем та довілля як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь. Україна приєдналась до глобального руху країн-членів ООН із забезпечення сталого розвитку і започаткувала інклюзивний процес адаптації Цілей сталого розвитку (ЦСР) для встановлення стратегічних рамок національного розвитку України на період до 2030 року¹.

У вимогах до обов'язкових результатів навчання на основі компетентнісного підходу ДСБСО серед іншого визначено усвідомлення учнями важливості збереження природи для забезпечення

¹ Цілі сталого розвитку: Україна. Завдання та індикатори 2017. URL : <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/sustainable-development-goals--targets-and-indicators.html>

сталого розвитку суспільства. Загальне поняття сталий розвиток об'єднує три складники: економічний, соціальний, екологічний. Це передбачає введення в освітній процес таких понять, як моделі виробництва та споживання, громадянство, мир, етика, соціальна справедливість, відповідальність у локальному та глобальному контексті, демократія та управління, правосуддя, безпека, права людини, гендерна рівність, полікультурність, багатоперспективність минулого й сьогодення, захист довкілля, управління природними ресурсами та біологічне і ландшафтне різноманіття.

Як компонент формування громадянської компетентності учнів, принципи сталого розвитку є підґрунтям розуміння можливості гармонійно поєднувати інтереси окремої людини, груп людей і всього суспільства в соціальному, економічному, екологічному вимірах, а також моделювати свою поведінку як активного і відповідального представника громадянського суспільства. Ця проблематика є важливою частиною змісту навчання історії та громадянської освіти, що відображено у вимогах до обов'язкових результатів навчання учнів за предметами/курсами відповідної освітньої галузі.

Конкретні результати навчання учнів 5–6 класу в контексті сталого розвитку полягають у спроможності «виявляти чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів)», та, базуючись на цьому, пояснювати з допомогою вчителя «виклики, які стоять перед людиною, суспільством у різних природних середовищах» і «наводити приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі і просторі, взаємодії людини та природи», обговорювати те, «як громадяни та уряди можуть сприяти сталому розвитку», а головне, діяти для збереження довкілля (Додаток 18 ДСБСО).

Визначені положення відображені у МНП інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5–6 класу закладів загальної середньої освіти (автори: О.І. Пометун, Т.О. Ремех, Ю.Б. Малієнко, П.В. Мороз). Звертаємо увагу, що змістовий компонент курсу містить тематичні блоки інформації, які розкривають міжпредметні для освітньої галузі категорії та поняття щодо взаємозалежності розвитку суспільства, господарства, культури, діяльності людини і стану навколишнього природного середовища. Ці положення реалізовані у підручниках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу (автори: О.І. Пометун, Ю.Б. Малієнко, Т.О. Ремех) і 6 класу (автори: О.І. Пометун, Т.О. Ремех), розроблених відповідно до названої МНП і побудованих за однією методичною моделлю. Громадянськознавчі уявлення учнів і розуміння ними контексту сталого розвитку суспільства формуються й розвиваються у процесі розв'язання системи міжпредметних завдань на уроках курсу на основі відповідних знань і мисленневих операцій учнів.

Пропонуємо фрагменти МНП і підручників для 5 і 6 класу, де розкрито питання сталого розвитку (таблиці 1, 2).

Таблиця 1

Питання сталого розвитку у програмі і підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу

Очікувані результати навчання учнів за програмою	Зміст за програмою	Теми в підручнику	Міжпредметні завдання і запитання в підручнику
Розповідає про унікальність і неповторність кожної людини, зв'язок людини і суспільства	Вступ. Людина. Суспільство. Історія Людина серед людей. Суспільство	§ 1. Як живуть люди у спільнотах і суспільстві? 2. Що об'єднує людей у спільноті і суспільство	<ul style="list-style-type: none"> • Що таке суспільство? • У які спільноти об'єднувались люди у минулому і об'єднуються сьогодні?

<p>Виявляє вплив діяльності людини на навколишнє середовище; висловлює оцінні судження щодо їх взаємодії</p>	<p>Розділ 1. Історичний час і простір</p> <p>Взаємодія людини і природи.</p>	<p>§ 4. Як пов'язані історія і простір</p> <p>1. Яким є простір життєдіяльності людини</p> <p>3. Як пов'язані людина і довкілля</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Чому Землю називають спільним домом природи і людства? • Як пов'язані місцевість, де живе людина, і спосіб її життя? • У чому полягає взаємозв'язок людини і природи? Чи завжди поведінка та спосіб життя людини завжди є дружнім щодо природи? • Визначте кілька причин, чому людська діяльність у минулому і сьогодні часто шкодить природі. • На основі інфографіки поясни, чому зараз так багато людей занепокоєні станом довкілля. • Як змінювався вплив людини на природу від минулого до тепер? • Які правила дружньої поведінки людини щодо природи ти можеш запропонувати?
<p>Пояснює, як життя людини і суспільства залежить від природних змін, науково-технічних винаходів, соціальних обставин</p> <p>Виявляє чинники, що впливають на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій (клімат, географічне розташування, доступ до природних ресурсів)</p>	<p>Розділ 4. Історія навколо нас</p> <p>Зміни в житті людини і суспільства. Чинники змін. Зв'язок минулого і сьогодення</p> <p>Господарство, підприємництво</p> <p>Місто і село: від виникнення до сучасності</p>	<p>§ 20. Навіщо людина господарює і заробляє гроші</p> <p>1. Чому і як виникло господарство</p> <p>3. Як і чому люди займаються підприємництвом</p> <p>§ 21. Як змінювалися село і місто від минулого до тепер</p> <p>1. Як жили мешканці села в минулому.</p> <p>2. Як жили люди в містах.</p> <p>3. Як розвиваються сучасні села і міста</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Як люди господарювали в минулому і господарюють нині? • Що таке привласнювальне і відтворювальне господарство? • Спрогнозуй, які види підприємницької діяльності будуть актуальними в майбутньому. Чому? • Чим займалися мешканці села в минулому? • Як і з часом змінювались міста? • Що змінюється у містах і селах у наш час? • Навчальний проєкт «Як зберегти міста і села нашої Батьківщини»

<p>Описує і характеризує за певним алгоритмом пам'ятку природи, історії та культури</p> <p>Порівнює однотипні пам'ятки історії, природи та культури і пояснює їх значення</p> <p>Дотримується визначених правил і пропонує у разі потреби зміни до них під час організації подорожей для пізнання пам'яток історії та культури, туристичних об'єктів, а також для прогулянок і відпочинку</p>	<p>Розділ 5. Розмаїття України Історичні та природні заповідники</p> <p>Зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього в житті людини та суспільств</p>	<p>§ 28. Навіщо і чому створено заповідники</p> <p>1. Які природні та історико-культурні заповідники існують в Україні</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Навіщо створюють природні заповідники? Чому заповідники називають історико-культурними? • На прикладі вибраного природного / історико-культурного заповідника поясни, чим вони дивували людей в минулому і подовжують вражати нині
---	--	--	---

Таблиця 2

**Питання сталого розвитку у програмі і підручнику
«Досліджуємо історію і суспільство» для 6 класу**

Очікувані результати навчання учнів за програмою	Зміст за програмою	Теми в підручнику	Міжпредметні завдання і запитання в підручнику
<p>Наводить приклади впливу діяльності людини на навколишнє середовище в часі і просторі, взаємодії людини та природи</p> <p>Визначає наслідки впливу людини на довкілля у минулому і сьогодні</p> <p>Критично осмислює ризики, пов'язані із шкодою для навколишнього середовища</p> <p>Розповідає про цілі сталого розвитку</p> <p>Обговорює те, як громадяни та уряди можуть сприяти сталому розвитку</p> <p>Діє для збереження навколишнього середовища</p>	<p>Розділ V. Людина у довкіллі, суспільстві, державі в минулому і тепер</p> <p>Вплив людини на довкілля в минулому і тепер</p>	<p>Розділ 5. Людина в природі, суспільстві, громаді, державі</p> <p>§ 44–45. Як співіснують людина і природа від минулого дотепер</p> <p>1. Як природа впливає на життя людини й суспільства.</p> <p>2. Яким є вплив людини на довкілля в минулому й тепер.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • У чому полягає взаємозв'язок людини з навколишнім середовищем? Чому він важливий для будь-якої цивілізації як у минулому, так і нині? • Складіть план «Вплив природних умов на життя суспільства в історії» • Чому і як людство впливало на природу протягом своєї історії? Поясни свою думку на прикладах? • Визнач етапи взаємодії людства і природи. У чому особливості кожного з НИХ

<p>Бере до уваги і зважає у власній поведінці на інтереси класної та інших спільнот, до яких належить</p> <p>Оперує поняттям «самоврядування», наводить приклади з історії та сьогодення</p> <p>Спільно з однолітками усвідомлено бере участь у громадських заходах</p> <p>Визначає способи власної співучасті в житті класу /закладу освіти / родини / місцевої спільноти</p>	<p>Сталий розвиток – від ідеї до повсякдення.</p> <p>Глобальні цілі і поведінка людини</p> <p>Спільнота, громада в минулому і тепер.</p> <p>Самоврядування. Громадські ініціативи</p>	<p>3. Чому сталий розвиток важливий сьогодні і в майбутньому.</p> <p>4. Що таке Глобальні цілі сталого розвитку ООН</p> <p>§ 46. Яка роль громади в житті людей і суспільства</p> <p>1. Чому громада важлива для людини в минулому й тепер.</p> <p>2. Що таке територіальна громада і місцеве самоврядування.</p> <p>3. Навіщо потрібні громадянські ініціативи</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Що таке сталий розвиток? Яких сфер життєдіяльності людей він стосується? • На основі схеми поясни складники сталого розвитку. Наведи приклади таких змін. Чому ухвалені ООН Цілі сталого розвитку називають глобальними? • Обери одну з Цілей сталого розвитку і поясни її суть. Як досягнення обраною тобою цілі сприятиме сталому розвитку нашої планети і досягненню інших цілей? • Що означає – людина істота соціальна? Чому люди утворюють громади? Як об'єднувались люди у минулому, а як – нині? • Яку роль в житті людей відіграє територіальна громада? Що означає і чому виявляється самоврядування? • Що розуміємо під громадською ініціативою? Чому це важливо для демократії в Україні? • Обговори з однокласниками/однокласницями нагальні проблеми життя вашої територіальної громади, які можна розв'язати, ініціювавши соціальний проєкт
--	---	---	--

Пропоновані в таблицях вище завдання й запитання вчитель може використати на уроках предметів/курсів громадянської та історичної освітньої галузі незалежно від того, за яким підручником працюють його учні.

Отже, розроблений зміст і методичний апарат інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5–6 класу забезпечують опрацювання здобувачами освіти і вчителем тематики сталого розвитку і досягнення очікуваних результатів навчання відповідно до ДСБСО на основі поєднання знанневого, смислового й діяльнісного компонентів.

5.2. ІМПЕРСЬКИЙ ДИСКУРС У ЧИННІЙ ПРОГРАМІ

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ», 10 КЛАС¹

Малієнко Юлія Борисівна

кандидат педагогічних наук

У 2022–2023 навчальному році були запроваджені оновлені програми з історії України та всесвітньої історії. У минулорічних методичних рекомендаціях ми аналізували загальні, наскрізні програмові трансформації. Наразі пропонуємо вам тлумачення змін, які стосуються ра-

¹ Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 232 с.

дянського імперського дискурсу в Україні, формування в учнів розуміння поняття-концепту «СРСР – тоталітарна імперія», поняття «червоний імперіалізм», що їх учні досліджуватимуть у 10 класі.

Зрозуміло, що вибір цього аспекту програми пов'язаний з повномасштабною війною РФ проти України. В умовах протистояння агресивній антиукраїнській пропаганді особливого значення набуває формування у здобувачів освіти патріотизму, усвідомлення загальнолюдських цінностей та несприйняття імперської і шовіністичної ідеології.

У зв'язку з цим акцентуємо вашу увагу на загальній позиції авторів до всіх програм. Українська історична освіта має не відбивати ідеологічні атаки з боку путінського режиму, а послідовно продовжувати формування в учнівства національної історичної пам'яті, усвідомлення єдності України та Українського народу з Європою, прихильності правам людини та демократичним цінностям.

Із цього погляду програма пропонує (не нав'язує, не примушує!) зміну поняття «радянський» на «советський» у контекстах, що вказують на: 1) неприйнятність для України і нав'язані керівним центром СРСР/СССР політичні, економічні, соціальні та культурні практики (наприклад, світогляд «советської людини», «советизація», «концепція “советського народу”»); 2) негативізацію, спотворення більшовиками (комуністами) понять «ради», «радитися», «народовладдя». У програмі здебільшого зразки таких заміन запропоновано під час першого вживання понять. Надалі вони зазвичай не повторюються, щоб не переобтяжувати змістову та компетентнісну складові таблиць.

Звертаємо увагу, що зміст історії України ХХ ст. концептуально переформатовано з огляду на необхідність урахування його провідної тенденції – розпаду імперій і постання національних держав:

- запроваджено поняття-концепт «СРСР – тоталітарна імперія»;
- увиразнено сутність імперського, тоталітарного режиму в СРСР, каузально (причиново-авт.)-геоцидні злочини радянської влади;
- підкреслено закономірність розпаду СРСР як імперії.

Отже, радянський імперський дискурс учні починають досліджувати в 10 класі. Це й важливо, й складно. Тому наведемо думку дослідниці радянських геноцидів Л. Гриневич, яка визначає перелік важливих типологічних ознак (звичайно не вичерпний), за якими науковці зазвичай відносять певну державу до класу імперій:

- багатонаціональний склад, асиметричність у взаєминах центру-периферії, специфіку яких творять експансіоністські механізми політичної, економічної, соціокультурної інтеграції різнорідних елементів на підставі центр-периферійного підпорядкування;
- територіальна експансія, відсутність або слабкість діалогічності з зовнішнім світом, символічна «прозорість» кордонів та прагнення дальшого їх розширення; «сакральна»¹ наднаціональна ідеологія, вкорінена в догматичних і монотеїстичних доктринах з претензією на загальну правильність і поширення у всьому світі;
- наявність, прояви імперської та периферійної (колоніальної) ідентичностей².

Поняття-концепт – новий навчальний контент, який поєднує кілька важливих наукових положень. Зміст поняття-концепту «СРСР – тоталітарна імперія» розтлумачуємо у наведеній таблиці. Власне компетентнісно орієнтована методика формування в учнів історичних, суспільно значущих понять різнобічно розглянута у низці методичних посібників³.

1 Сакральне – те, що має божественний характер; у тоталітарних імперіях «сакральним» вважається влада, вождь, імперські ідеї тощо

2 Гриневич, Л. В. Чи був Радянський Союз імперією, а Радянська Україна – колонією: контури сучасних наукових підходів. http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2020/02/49_14_Grynevych.pdf

3 Малієнко Ю. Б. Методика компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії у 7-му класі : методичний посібник / Ю. Б. Малієнко. К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 96 с.

Актуальні питання компетентнісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї : методичний посібник / В. Ю. Кришмарел, Ю. Б. Малієнко, Т. І. Мацейків, Т. О. Ремех [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРИНТ, 2021. 370 с.

Ремех Т., Пометун О. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : Конві Принт, 2021. 222 с.

Зміст поняття-концепту «СРСР – тоталітарна імперія»

Змістові акценти програми з історії України, 10 кл.	Деталізація/увираження поняття-концепту «СРСР – тоталітарна імперія» у змісті розділів, поняттях
<p>СРСР – держава, де імперський спосіб організації влади поєднався з тоталітарним режимом.</p> <p>Україна в складі СРСР – залежна територія</p>	<p>Програмові акценти</p> <p>Формальний та реальний статус УСРР/УСРСР у «договірній федерації» радянських республік – Союзу Радянських/Советських Соціалістичних Республік (Радянському/Советському Союзу, СРСР/СССР).</p> <p>Привласнення союзним центром суверенітету України.</p> <p>«Червоний імперіалізм».</p> <p>Поняття: «залежна територія», «привласнення суверенітету», «сталінізм», «тоталітарна імперія».</p> <p>Орієнтовні теми для практичних занять</p> <p>«Червоний імперіалізм» у більшовицькій пропаганді.</p> <p>«Прояви імперської свідомості в умовах збройної експансії РСФРР в Україну»</p>
<p>Використання в тоталітарній імперії СРСР масових штучних голодів як політичного знаряддя.</p> <p>Увираження геноцидної сутності Голодомору як наслідку одночасної дії комуністичної та імперської практик</p>	<p>Програмові акценти</p> <p>Масові депортації, кампанія з розкуркулення, насильницька колективізація; примусові хлібозаготівлі. Український хліб на експорт, внутрішньосоюзні ринки.</p> <p>Поняття: «геноцид», «Голодомор», «депортації», «директивна економіка», «епоха Голодомору», «розкуркулення», «хлібозаготівлі», «чорна дошка».</p> <p>Орієнтовні теми для практичних занять/написання есе</p> <p>Епоха Голодомору мовою документів, свідчень, чисел... .</p> <p>Стратегії опору Голодомору в повісті Ольги Мак «Каміння під косою».</p> <p>Гарет Джонс vs Волтер Дюранті: спроби донести правду vs інформаційні операції із заперечування Голодомору. Як і чому неправда взяла гору?</p>
<p>Посилення російської експансії у сферах освіти, науки, мистецтва.</p> <p>Різниця між художньо-стилістичними особливостями творів, написаних митцями «розстріляного Відродження» й соціалістичного реалізму</p>	<p>Програмові акценти</p> <p>Мета, прояви, наслідки посилення російської експансії у сферах освіти, науки, культури.</p> <p>Виявлення імперської та антиімперської, антиколоніальної свідомості.</p> <p>Антирелігійна політика влади та її наслідки. Значення «самоліквідації» УАПЦ.</p> <p>Поняття: «Розстріляне відродження».</p> <p>Орієнтовні теми для навчальних проєктів:</p> <p>Реалії радянської дійсності в українській усній народній творчості.</p> <p>«Червоний Ренесанс»: постаті, доля, роль в українській культурі</p>
<p>Відповідальність двох тоталітарних імперій – СРСР і нацистської Німеччини за вчинення в Україні масових репресій та геноцидів (Голодомору, Голокосту, геноциду кримськотатарського народу, народу рома, депортації), інших злочинів</p>	<p>Програмові акценти</p> <p>Україна в складі тоталітарної імперії – Союзу Радянських Соціалістичних Республік.</p> <p>Поняття: «Великий терор в Україні», «Голокост», «репресії», «геноцид кримськотатарського народу», «геноцид народу рома».</p> <p>Орієнтовні теми для написання есе</p> <p>«Сталінська військово-промислова модернізація ціною мільйонів життів: виправданню (не)підлягає».</p> <p>«Радянська/советська західних областей України у 1939-1940 рр.»</p> <p>«Масові політичні репресії».</p> <p>«Радянські воєнні злочини та депортації».</p> <p>«Нацистський «новий порядок» в Україні».</p> <p>«Концтабори. Масове знищення окупантами мирного населення». «Голокост». «Геноцид ромів».</p> <p>«Відновлення тоталітарного імперського режиму в УРСР».</p> <p>«Депортація кримськотатарського народу як злочин геноциду Депортація інших етносів Криму»</p>

Закцентуємо ще й такий програмовий методологічний аспект, як дослідження учнями не лише інструментів насильства, якого в ХХ ст. зазнавали українці, а й масового опору йому, як-от: пасивні і активні форми опору населення УСРР сталінській радянській політиці.

Пропонуємо тлумачення програмового поняття «червоний імперіалізм». Слово імперіалізм походить від латинського *imperare* – правити. Червоний імперіалізм – сукупність тоталітарної ідеології, державної політики і практик радянської влади/СРСР/РФ. Невід’ємним складником «червоного імперіалізму» є розширення територій, зазвичай шляхом прямого захоплення земель або за рахунок отримання політичного і економічного контролю над ними. Імперіалізм як державна політика завжди передбачає використання сили: прямої військової або в якийсь іншій формі. Ідеологічним забезпеченням зазначеної політики є імперська проросійська пропаганда, як інструмент підбурювання та приховування геноциду, інших злочинів.

Після Жовтневого перевороту більшовики спромоглись зберегти імперію. Хоча її форма була дещо іншою, завдання щодо завоювання земель залишалися традиційними. Тому у чинній програмі чітко наголошено, що територія УНР у той час була окупована та анексована. Радянська влада не була добровільним вибором українців. Включення України в СРСР відбувалося майже за тими ж сценаріями, за якими Путін нині намагається анексувати наші території. У складі радянського союзу Україна була залежною територією.

До практик «червоного імперіалізму» в Україні відносимо зокрема такі: захоплення та приєднання територій України; примусові: радянізація, русифікація, атеїзація, депортації; Голодомор, геноциди; військові, економічні, політичні, екологічні та інші злочини; жорстке, зокрема й військове, придушення будь-яких спроб народів чинити опір (у різні роки: в Україні, Польщі, Угорщині, Чехословаччині).

Освітні виклики, що виникли у зв’язку з повномасштабною збройною агресією РФ проти України, вчительство й учнівство долають разом. Якісні зміни в програмах з історії України, всесвітньої історії дають змогу правильно оцінити імперську політику сучасної російської імперії.

5.3. РОЛЬ ФОТОГРАФІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА ІНФОМАЦІЇ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Мороз Петро Володимирович
кандидат педагогічних наук

Мороз Ірина Володимирівна

У навчанні учнів історії та громадянської освіти використовують різноманітні типи джерел, серед яких особливе значення мають візуальні джерела, зокрема фотографії. Утім, як показує практика, просто уведення в освітній процес чи вміщення в підручник фотографій не гарантує їх продуктивного використання – часто фотографію недооцінюють і розглядають як ілюстративне доповнення до навчального тексту чи писемного джерела.

Звернемо увагу на кілька причин важливості використання фотографій на уроках історії та громадянської освіти.

Візуалізація історичних подій. Один із найвідоміших американських фотографів ХІХ століття Метью Бреді зазначав «Фотоапарат – це око історії». Фотографії дають змогу учням візуально перенестися в минуле та допомагають їм уявити соціокультурне середовище епохи, яку вивчають, що робить уроки історії більш конкретними та зрозумілими.

Розвиток медіаграмотності та критичного мислення. Робота з фотографіями розвиває в учнів спостережливість, аналітичні навички, вміння розуміти контекст зображеного, виявляти деталі, інтерпретувати та презентувати інформацію. Важливо навчати учнів відповідальному (етичному) використанню та поширенню фотографій, дотримання академічної доброчесності, поваги до авторських прав та прав осіб, зображених на фото.

Емоційний вимір історичних та сучасних подій. Фотографії передають атмосферу минулого, фіксують найяскравіші моменти сучасності, відображаючи різні події й життєві обставини: моменти радості чи трагедії, перемоги або страждання. Це емоційно забарвлює історичний та громадянськo-назвачий навчальний матеріал.

Відображення різноманіття в минулому і тепер. Фотографії часто відтворюють культурні особливості різних спільнот в минулому і нині, що дає учням змогу бачити й усвідомити різноманіття культур, традицій, звичаїв, способів життя людей різних епох та регіонів.

Засіб розвитку пізнавального інтересу учнів. Фотографії візуально привабливі та цікаві для учнів, тому їх використання розвиває пізнавальний інтерес, стійкість уваги, образне мислення учнів, які є представниками нинішнього цифрового покоління.

Отже, фотографії – це цінні та цілком самодостатні історичні джерела, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію, як і писемні чи речові джерела.

Дослідницьку роботу з фотографіями рекомендуємо здійснювати у два етапи: 1) розгляд та опис, 2) інтерпретація (аналіз, синтез і оцінка) зображеного.

Розгляд та опис фотодокумента передбачає відповіді учнів на запитання закритого типу: Хто і що зображено? Скільки осіб, якого віку, статі, соціальної приналежності? Які предмети і речі видно? Яке тло (природа, інтер'єр, забудова)? Чи є зафіксовані написи (вивіски, афіші, газети, реклами).

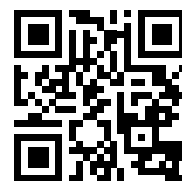
Первинну інтерпретацію учні можуть здійснювати на рівні з'ясування відповіді на запитання на кшталт: Наскільки типовою чи винятковою є зображена на фото ситуація? Коли вона відбувалася (рік, пора року, період)? Чи є ця світлина постановочною / документальною? Про що свідчать написи (за наявності)? Історична інтерпретація зображеного на фото має містити висновки учнів про соціальний статус зображених осіб, належність їх до вікових і фахових груп, їхнє матеріальне становище, моральний стан і настрої.

Детальний аналіз фотографій на уроках історії потребує застосування учнями алгоритму їх дослідження. З ним можна ознайомитися на сайті інтернет-підтримки підручника «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу (автори: П. Мороз, І. Мороз, С. Моцак).

Проаналізуємо можливості фотографій як історичного джерела на прикладі вище вказаного підручника.

Найповніше дослідницький підхід до вивчення історичних джерел учні реалізують у ході практичних занять та виконання дослідницьких завдань, які передбачають активну пізнавальну діяльність учнів протягом частини уроку / всього заняття. Такі заняття / завдання є як одним зі способів вивчення нового матеріалу на основі опрацювання різноманітних джерел інформації, так і важливим засобом формування дослідницької компетентності учнів. Наведемо кілька прикладів практичних занять та дослідницьких завдань.

1. Робота з груповими портретами (родини, трудових і творчих колективів тощо): дає змогу учням типізувати характерні ознаки різних спільнот, визначити їх етнічні, демографічні, професійні, територіальні особливості; розширити знання про різні спільноти, їх роль у суспільстві, способи взаємодії представників цих спільнот; сприяє розвитку спостережливості, комунікативних навичок, критичного та творчого мислення учнів. До прикладу, в підручнику в параграфі «Людина і суспільство» вміщено таке дослідницьке завдання:

Алгоритм дослідження фотоджерел <https://bit.ly/3BJe4pS>

Працюємо разом! Перегляньте світлини. Які спільноти на них зображені? Визначте, що об'єднує людей у ці спільноти? Яку роль відіграють ці спільноти в суспільстві? Як люди взаємодіють у спільноті? Придумайте власну назву до кожної з фотографій.

2. Аналіз різних аспектів людського буття, зображених на фотографіях. Слід звертати увагу учнів на те, що фотографія фіксує у формі зображення різноманітні аспекти людського буття: конкретні історичні події, повсякденність, побут, звичаї, моду, особливості сільської та міської забудови, громадський та особистий транспорт, виробничі процеси, види дозвілля, природні та техногенні катастрофи та їх наслідки, міжнародні події та збройні конфлікти, культурне та політичне життя певного історичного періоду. Вона немовби зупиняє час, фіксуючи статично історичну реальність. Тож фотографії – це хроніки суспільного та буденного життя як конкретної людини чи спільнот, так і людства в цілому.

До прикладу, у підручнику вміщено практичну роботу «Інформація про минуле з візуальних джерел»:

ПРАКТИЧНА РОБОТА «ІНФОРМАЦІЯ ПРО МИНУЛЕ З ФОТОДЖЕРЕЛ»

Об'єднайтеся у групи і спільно проведіть дослідження фотографій із певної тематики (кожну може досліджувати кілька груп) відповідно до алгоритму їх аналізу. Виконайте додаткові завдання для кожної групи.

Результати вашого дослідження представте однокласникам/однокласницям.

Група 1. «Українське село кінця XIX – початку XX століття». Як на фотографіях відображено життя тогочасного українського села? Опишіть одяг, заняття селян зображених на фото.

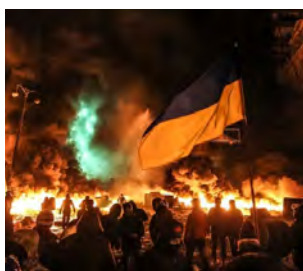
Група 2. «Київ кінця XIX – початку XX століття». Як на фотографіях відображено тогочасний Київ? Опишіть одяг городян. Якими були будинки та транспорт у місті?

Група 3. «Чорнобильська катастрофа: як це було». Як на фотографіях відображено перебіг ліквідації аварії на Чорнобильській атомній станції? Яку інформацію можна отримати з фотографій про масштаби аварії та роботу її ліквідаторів?

Група 4. «Револуція Гідності у фотографіях». Як на фотографіях відображено перебіг Револуції Гідності? Яку інформацію можна отримати про масштаби протестів проти політики тогочасного керівництва країни?

3. Робота з фотографіями як джерелом у вивченні та дослідженні історії рідного краю, його пам'ятних місць, пам'ятників. Тут особливу увагу варто приділити дослідженню учнями родинних фотоальбомів, адже знати історію та традиції свого роду, населеного пункту та краю важливо для кожної людини.

До прикладу, у підручнику вміщено мініпроект «Історія родини у фотографіях», завдання якого – зобразити історію своєї родини у вигляді «фотолітопису». Учні з допомогою дорослих представників родини мають розмістити фотографії у хронологічній послідовності за рубриками: «Сімейні свята і торжества»; «Дозвілля та відпочинок»; «Традиції, що передаються з покоління в покоління»; «Спога-

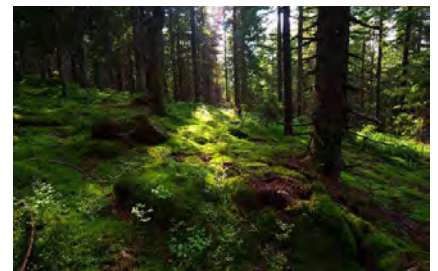
ди» (можливі й інші рубрики на вибір учнів). Під час виконання мініпроєкту учні мають тримати в центрі уваги такі запитання: Яким було середовище, що оточувало людей у різні часи? Якими були побут, будинки, транспортні засоби, школи, садочки тощо? Як проводили діти та дорослі дозвілля? Яким був одяг? тощо.

4. Використання фотографій сприяє інтеграції історії з іншими науками (географія, природознавство, географія, археологія, соціологія, етнологія, мистецтво та ін.). Наприклад, фотографії можуть відображати географічні та природні особливості місцевості, де відбувалася історична подія. Або при вивченні матеріальної культури та артефактів давніх цивілізацій помічними будуть світлина археологічних розкопок та знайдених артефактів.

Особливий інтерес в учнів викликає дослідження фотографій, що відображають повсякденність, побут, звичаї, моду, розваги. Робота учнів із зображеними аспектами людського буття сприяє глибшому розумінню соціокультурного контексту конкретного історичного періоду.

5. Фотографії як основа для інтегрованих завдань щодо дослідження впливу природних умов на заняття та види господарської діяльності населення та розвиток економіки. Наведемо приклад інтегрованого завдання:

Працюємо разом! Перегляньте ілюстрації параграфа та, використовуючи свої попередні знання з природознавства, висловіть припущення, як природні умови можуть вплинути на життя та заняття людей?

1. Український степ з родючими ґрунтами

3. Карпати. Полонинська ватра

5. Вилов риби в Норвегії

2. Оленярство в тундрі.

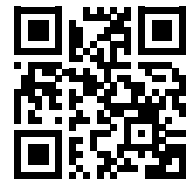
4. Одеський морський порт

6. Карпатський ліс

6. Фотодокументи у вивченні учнями збройних конфліктів / воєн. Тут фотографії є неоціненним засобом збереження історичної пам'яті, адже вони відображають героїчне і трагічне, хід бойових дій, їх наслідки для цивільного населення тощо. До прикладу, у параграфі «Вчимося досліджувати минуле» запропоновано дослідницьку роботу «Наслідки Першої світової війни (1914–1918 рр.) у світлинах», завдання якої – на основі аналізу світлин визначити особливості та наслідки Першої світової війни для різних верств населення.

Працюємо разом!

Проаналізуйте наведені далі світлина згідно з відповідними алгоритмами. Визначте, які особливості війни як явища на них відображено. Як воєнні дії вплинули на життя мирного населення? Про які наслідки Першої світової війни свідчать ці фото? Свої відповіді аргументуйте.

Мініпроєкт «Історія родини у фотографіях»
<https://bit.ly/3qsmko2>

Руїни містечка в Бельгії. 1914 р.

Біженці Першої світової війни

Англійські бійці виносять пораненого з поля бою. Серпень 1917 р.

Французький офіцер стоїть біля свіжих могил загиблих у Шампані, на сході Франції. 19 грудня 1916 р.

Військовополонені царської армії на станції Тільзіт (Австро-Угорщина). 1914 р.

Ветерани Першої світової війни за грою в карти. 1919 р.

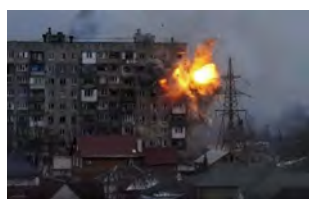
Фоторепортажі, зроблені під час широкомасштабної військової агресії РФ проти України, демонструють злочини путінського режиму проти українського народу: руйнування міст і сіл, убивства та насильства, вчинені російськими окупантами, налякані очі дітей, сльози і біль матерів. У підручнику вміщено низку фотографій, які відображають хід російсько-української війни з 2014 року.

Оскільки російсько-українська війна триває, дізнатися більше про її перебіг учні можуть на сайті інтернет-підтримки підручника. Це дає змогу оперативно відобразити хід російсько-української війни, показати учням, якою ціною український народ виборює суверенітет та свободу, відобразити через фотодокументи гуманітарну катастрофу, яку принесла війна в Україну. На сайті розміщено фотографії наслідків цієї війни та покликання на віртуальний музей пам'яті війни.

Фотогалерея наслідків широкомасштабної військової агресії РФ проти України (сайт інтернет-підтримки підручника)

Перебіг російсько-української війни
<https://bit.ly/3RDe54p>

Житомир. Ліцей № 25 після обстрілу російськими військами 04.03.2022

9 березня 2022 рік. Евакуація мирних жителів з Ірпеня

Обстріл російським танком багатоквартирного будинку в Маріуполі. 11 березня 2022 року

Діти рятуються у підвалі дитячої лікарні «Охмадит» від обстрілів російськими військами

Використання в підручнику QR-кодів та покликань на сайт інтернет-підтримки допомагає збільшити та урізноманітнити підбір учителем фотоджерел, а учням – краще розглянути їх на моніторі / дошці та порівняти.

7. Фотографії як засіб підвищення медіаграмотності учнів та інструмент пропаганди й інформаційного протистояння. Важливо звертати увагу учнів на те, що фотографії використовують також для: пропаганди, поширення коротких та інформативних повідомлень (часто фальсифікованих),

створення особливого виду інтернет-гумору – сатиричних «мемів» та «фотожаб» для висміювання опонента, викривлення його позиції та культури.

Коротко підсумуємо. Робота учнів з фотографіями як джерелом на уроках історії додає багатоаспектності освітньому процесу, зацікавлює учнів та здійснює візуальну стимуляцію навчання, адже фотографії є унікальним і надійним засобом збереження історичної пам'яті для наступних поколінь; інформативним джерелом про історичні події та явища, історичних діячів, традиції, звичаї та повсякденне життя людей в минулому; відображенням конкретного образу епохи в деталях; неоціненним джерелом у вивченні та дослідженні учнями історії рідного краю, його пам'ятних місць, пам'ятників. Використання фотографій як історичного джерела в освітньому процесі: активізує когнітивну, дослідницьку та творчу діяльність учнів; розвиває їхній пізнавальний інтерес, стійку увагу, критичне й творче мислення, зорову пам'ять, аналітичні навички; сприяє підвищенню медіаграмотності учнів; розвиває уявлення учнів про історичне минуле, допомагає створити зв'язок між ними і минулим, встановити причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, розширити розуміння історичних подій.

Корисні джерела:

1. Мартинова, І. С. (2016). Використання фотографії при вивченні історії в школі. У Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін. Випуск 8 (с. 215–218). ХНПУ.
2. Мороз, П. ., & Мороз, І. . (2023). Інформаційний та методичний потенціал фотографії як історичного джерела (на прикладі підручника «Досліджуємо історію і суспільство»). Проблеми сучасного підручника, (29), 137–153. <https://lib.iitta.gov.ua/734203/>
3. Мороз, П. В., Мороз, І. В., & Моцак, С. І. (2022). Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/731777/>
4. Мороз, П., Мороз, І., & Власов, В. (2021). Історія України в джерелах. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ». <https://lib.iitta.gov.ua/729083/>

5. 4. РОЗВИТОК ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ НА ПРИКЛАДАХ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Серова Галина Володимирівна

кандидат педагогічних наук

Предмети/курси суспільствознавчої освітньої галузі (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, 2011 р.), громадянської та історичної освітньої галузі (ДСБСО, 2020 р.) мають значний потенціал для формування в учнів національних суспільно-державницьких цінностей як ідейного підґрунтя української громадянської ідентичності, патріотичного виховання та протистояння пропаганді.

Суттєве оновлення змісту предметів і курсів означеної галузі дає змогу по-новому представити національну історію, послідовно позбавляючись радянських стереотипів, посилити локальний історичний контекст. Це передбачає залучення учнів до вивчення краєзнавства і місцевих історичних/ краєзнавчих розвідок.

Помічними для вчителя тут буде розроблений цикл інформаційно-методичних матеріалів для вчителів «Українські міста героїв» (автори: О. Пометун, Ю. Малієнко, Г. Серова). Ці матеріали присвячені великим і малим українським містам, які стали символом мужності для України, Європи і світу у протистоянні повномасштабній російській агресії.

Підготовлено 20 інформаційно-методичних матеріалів про міста різних регіонів України (звільнені й тимчасово окуповані), які розміщені в соціальній мережі Facebook на сторінці «Відділ суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України»¹.

Структура інформаційно-методичних матеріалів містить змістовий і візуальний компоненти та методику їх опрацювання. У кожному матеріалі є:

- історичний блок, де вміщено інформацію про виникнення і розвиток міста, особливості його заснування, історичну тяглість сьогодення, зв'язок з основними історичними подіями історії України;
- економічний блок, де розкрито основні чинники і регіональну специфіку економічного розвитку міста, причини кризових явищ;
- блок про культурну спадщину міста.

Ілюстративний ряд репрезентує герби, історичні пам'ятники, пам'ятні місця, архітектуру, природу, сакральні пам'ятки міст і містечок України.

Розглянемо, до прикладу, матеріали про місто Ірпінь.

Розповідь про місто розпочинається зі вступу – емоційного звернення до учнів.

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

До інформаційного тексту запропоновано запитання і завдання, що передбачають активну пізнавальну діяльність учнів.

1. Де розташовано місто Ірпінь? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?
2. Коли виникли перші поселення на цій території?
3. Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?
4. Як розвивалось місто?
5. Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?
6. За можливості знайди інформацію про Ірпінь та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ф/б.

Підібрана коротка інформація про місто викладена у хронологічному порядку: історія виникнення, особливості заснування міста, історичні події у зв'язку із загальною історією України. Зазначаються особливості економічного розвитку міста, культурної спадщини.

Ірпінь – місто у передмісті Києва, розташоване серед мішаних лісів на річці Ірпінь. Центр Ірпінської міської громади Бучанського району Київської області.

Назва міста походить від однойменної назви річки Ірпінь (річка, що пінилася).

Археологічні дослідження свідчать про давньоруські поселення VI–III століть до н. е. на цій території. З давніх-давен по річці Ірпінь пролягав кордон між володіннями двох сусідніх східнослов'янських племен – полян та древлян, а також природна межа, одна із ліній оборони стародавнього Києва від спустошливих набігів кочових племен.

Під час монгольської навали ці місця були спустошені. Нове заселення почалося в лише в XVI столітті.

Місцеве населення брало участь у національній революції 1648–1676 років, у народному повстанні під проводом Семена Палія.

У 1686–1793 роках річкою Ірпінь пролягав кордон між московськими та польськими володіннями в Україні. 1793 року, у зв'язку із другим поділом Речі

Посполитої, Правобережна Україна, разом із Приірпінням, входить до складу Російської імперії.

Початок сучасному місту поклала станція Ірпінь, що виникла після будівництва у 1898 році залізниці Київ–Ковель біля залізничного мосту через річку Ірпінь.

¹ <https://www.facebook.com/Відділ-суспільствознавчої-освіти-Інституту-педагогіки-НАПН-України-107552070892087>

Селище Ірпінь забудовувалося без чіткого архітектурного плану. У лісі прорубували просіки. Так виникали вулиці, які називали лініями. Сприятливий клімат, зелені лісові масиви, чисте повітря створили усі передумови для розвитку розгалуженої санаторно-курортної зони. Найстаріші будинки датуються 1903–1905 роками. З 1911 року почали правити службу в Храмі Святої Трійці – найстарішому храмі Ірпеня. У 1912 році в Ірпені з'явився перший кінотеатр. У селищі вже працювали паровий цегельний завод, 5 лісових складів, пекарня, 12 бакалійних крамниць, молочна ферма, аптечний склад.

У лютому 1918 року, коли Українська Центральна Рада поверталася до Києва, в Ірпені відбувалися бої Українських січових стрільців із більшовицькими загонами. У роки Другої світової війни Ірпінь з серпня 1941 року по листопад 1943 року перебував під окупацією гітлерівців.

Останніми роками Ірпінь стрімко забудовувався. Висока місцевість, здоровий клімат, близькість річки сприяли створенню в Ірпені лікувально-оздоровчих закладів – санаторіїв, будинків відпочинку, будинків творчості, численних дитячих оздоровчих таборів.

2016 року місто потрапило до Національного реєстру рекордів України за найбільшу кількість реконструйованих та збудованих парків і скверів з фонтанами і скульптурами (загалом 12), красивих і доглянутих. На перехресті вулиць Лисенка та Мечникова розташована ботанічна пам'ятка – 600-річний Дуб «Прадуб». За переказами під цим дубом любили відпочивати Леся Українка, композитор Микола Лисенко, відома артистка Марія Заньковецька, письменники Панас Мирний, Степан Васильченко.

Станом на 01 січня 2021 року чисельність населення Ірпеня становила 69 962 осіб (для порівняння – у 1910 році – 3000 осіб). Ірпінь крокував у майбутнє...

Бої за Ірпінь розпочалися після вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року. Під час боїв за Київ місто Ірпінь зазнало страшних руйнувань і втрат.

24 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії РФ проти України місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

28 березня мер Ірпеня Олександр Маркушин заявив про повне звільнення міста від російських окупантів.

Ірпеню, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

(інформація з відкритих джерел інтернету)

Ілюстративний ряд представлений фотографіями історичних будинків, сучасних архітектурних споруд, природних місць, сакральних пам'яток тощо. Це є важливим методичним засобом розвитку пізнавального інтересу учнів до локальної історії та їхніх дослідницьких умінь.

Пропоновані інформаційно-методичні матеріали можуть бути використані вчителем для організації краєзнавчих досліджень учнів, які, своєю чергою, сприятимуть урізноманітненню занять з історії у закладі освіти, організації самостійної роботи учнів, розвитку місцевого патріотизму, формуванню уявлень про історичний шлях міст і містечок України як частини історії країни в цілому, готовності до захисту національних інтересів, державної незалежності та територіальної цілісності своєї Батьківщини.